

UDC 930.58 (—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES
XXVII

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1996

Љиљана СТОШИЋ
Балканолошки институт
Београд

МОТИВ ЈУДЕ С ЂАВОЛОМ У СЦЕНИ ПРИЧЕШЋЕ АПОСТОЛА ЖИВОПИСА МАНАСТИРА ДРАЧЕ

Апстракт: У олтарском простору цркве манастира Драче крај Крагујевца (1735) приказана је занимљива композиција *Причешће апостола* са Јудом који - с ђаволом на плећима - стоји леђима окренут осталим апостолима и Христу. Како је сличну композицију 1726. године израдио мајстор Давид из Селенице у Мосхопољу (Албанија), појава Јуде с ђаволом у сцени *Причешће апостола* у Драчу не само да указује на то да њене ауторе треба тражити у кругу Давидове сликарске радионице већ их открива и као оне који су у свом времену предњачили у сувереном овладавању тајнама православне догматике и литургије.

Олтарска композиција *Причешће апостола* из треће зоне сликаног украса апсиде цркве св. Николе манастира Драче у Грузи недалеко од Крагујевца (1735) већ је помињана и публикована поводом атрибуције целокупног фреско комплекса.¹ Утврђено је, управо истицањем иконографске својеврсности ове сцене, да су Драчу осликали сараданици и следбеници мајстора Давида из Селенице (места код Валоне у Албанији) који је, нешто раније (1726) заједно с помоћницима Константином и Христом, сличну композицију живописао на апсидалном зиду цркве св. Николе у Мосхопољу.² Фигура апостола Јуде с ђаволом на плећима, леђима окренутог Христу Спаситељу и његовим ученицима, заинтересовала је истраживаче и постала детаљ који је двократним појављивањем скренуо пажњу и довео у везу старији са млађим

1 В. Поповска-Коробар, 1986, 95-98; Ј. Шелмић, 1987, 21-25; Д Милисављевић, 1993.

2 Th. Pora, 1961, 63-72.

спомеником.³ Живопис манастира Драче, наима, мада несигниран, десетак година у стручној литератури слови - са овом сценом као аутографом - као самостално остварење Масхопољца чији је учитељ, зограф Давид, светогорски монах између 1715. и 1735. био присутан на ширем јужнобалканском подручју (Света гора, Костур, Мосхопоље, Битољ). Представљање Јуде адорсираног свом учитељу и истомишљеницима запажено је у светогорском сликарству XVI века, а Јудина опседнутост ђаволом засад је тумачена једино као утицај македонског фолклора.⁴

У византијским и српским споменицима средњег века про-тагонисти дводелне сцене *Причешће айосџола* мењали су своја места у устројеном апсидалном низу чешће но што се то могло претпоставити имајући у виду устаљеност канона у православној уметности. Две група апостола које примају вино и хлеб, симболе евхаристичне жртве Христове, не предводе увек Петар и Павле, најистакнутији међу апостолима. Већ према томе којем је типу у избору предводника апостола сцена *Причешћа* припадала, постојала су "литургијска" (са Павлом) и "историјска" (без Павла) иконографска решења композиције.⁵ У другој варијанти, на челу обе групе могао се наћи Петар, али по једну групу апостола могли су предводити, уместо Павла - Јован или Јуда.⁶ У мери у којој је досад у византијском зидном сликарству систематизовано, одабирање "начелних" апостола може бити један од указатеља на мајсторску радионицу или вероватно време настанка споменика о којем се понешто слутити или недовољно зна. Томе у прилог иде низ примера који потврђују да су се најстарији византијски сликари као и солунски мајстори око 1300. године,⁷ држали теолошких тумачења самог чина Свете тајне причешћа и опредељивали се за њен "историјски" вид. Последице подељености средњовековних уметничких и богословских кругова видљиве су и у живопису новијег доба; конзервативни зографи манастира Враћевшнице (1737) приклањају се

3 В. Поповска-Коробар, 1986, сл. на 96. и 97. страни.

4 Л. Шелмић, 1987, 23.

5 Г. Бабић, 1987, 114-115. Пошто је Павле постао апостол тек након Христовог вазнесења, он није могао присуствовати Тајној вечери. Његово приказивање у сенци *Причешће айосџола*, стога, преносног је смисла и у функцији давања "литургијског" значења.

6 *Исто*.

7 *Исто*.

Петру и Павлу, а мајстори Драче одабиру Петра и Јована као прве у реду Христових апостола.

Сликарско-монашка група из круга Давида из Селенице и у Мосхопољу и у Драчи, очигледно следећи најбоље примере прве фазе ученог поствизантијског фрескописа по светогорским манастирима и у Јањини (манастир Филантропини, око 1540),⁸ прибегли су композиционом и садржајном издвајању Јуде из апостолског фриза у *Причешћу*. Сцена с Јудом који се окреће с рукама принетим устима, и одлази од својих дојакошњих пријатеља, први пут је исликана још 1106. године у кипарској цркви Асину.⁹ Под Турцима, монашко-сликарска радионица Неофита са синовима Дмитријем (Димитријем) и Богданом понавља на наиван и робустан начин, слично композиционо и идејно-теолошко решење на олтарском зиду храма св. Димитрија код Бобошева у Бугарској (1488).¹⁰ Уочену упоредност тзв. јеванђеоске распричаности византијског сликарства XIV века (у којем бобошевски мајстори траже узор) и наративног карактера проторенесансних италијанских композиција, потврђују зидне слике Ђота и Дуча на пример; оне са епизодама из последњих дана Јудиног живота и његовог краја само су неке од лако уочљивих западноевропских пандана.¹¹

Илустровање Христовог ученика-издајника на зачелју евхаристичне апостолске поворке у тренутку док је, одлазећи у супротном смеру (из олтара), напушта засновано је на јеванђеоском тексту. Штавише, може се рећи да је реч о иконографском решењу које по својој прецизности више него ли и средњовековни византијски примери припада тзв. историјском, теолошком типу *Причешћа*. У тренутку док Бого-одметник одступа, причешће прима апостол Петар, апостоли Лука и Матеј се за свечани чин припремају, а ученици Симон и Филип збуњени се окрећу за Јудом. Будући да се традиционално апостол Петар представља као први у реду пред Христом који ученицима дели парчиће хлеба умочене у со, изгледало би да Јуда, и као последњи и као онај који одлази, напушта сам чин а да у њему није ни учествовао.

8 М. Garidis, 1986, сл. 183.

9 *Исџо*, 103.

10 *Исџо*, 102-105, сл 111; Г. Суботић, 1980, 134-135

11 G. Schiller, 1972, 24. У Капели дељи Скровењи (око 1305) Ђото прика- зује црног ђавола за Јудиним леђима у тренутку док овај прима кесу са сребреницима.

Најдраматичнији догађај који се збио пред празник јеврејске Пасхе ("дан пријесних хлебова") на вечери Учитеља са дванаест апостола, било је Христово показивање ученика који ће га ускоро издати. Јеванђелисти се међусобно не слажу у описивању редоследа дешавања за Светом вечером; Матеј, Марко и Лука не проговарају ни речи о Јудином причешћу. Јованово казивање, међутим, не само да обелодањује тренутак новозаветног догађања који је у олтарској апсиди Драче приказан, већ Јуди Симоновом Искаротском даје првенство у узимању залогаја Господњег. Јудино примање "нетрулежног хлеба" овде се уопште не доводи у питање па се његово недостојно приступање причешћу (вечери) потанко описује.¹² Пошто се свога Учитеља претходно већ одрекао, Јуда Искаротски допушта да му Христос, као и осталим ученицима опере ноге, а умочени залогај из руке Господа прима први, да би затим, узевши га, изашао у ноћ. Тренутак је кобан јер заједно са хлебом у Јуду улази и сотона. Свега што се дешава свесни су само двојица, издани и издајник; Христос се одлучује да чином давања првенства и услуживањем преко реда прокаже свог издајника пожурујући га и дајући му више времена за предстојећу изедају: "шта чиниш, чини брже" (Јован XIII, 27).¹³ Од овог тренутка догађаји крећу убрзаним током, а путеви апостолски се разилазе. Једанаест апостола са Христом одлазе у Гетсимански врт, а Јуда - фарисејима с којима утанаचाва заверу с целивањем бившег Учитеља као лозинком за његово хватање. Покајавши се видећи да је Христос осуђен не само на шибање већ и на смрт, Јуда баца тридесет сребреника награде у храм "и отиде те се објеси" (Матеј XXVII, 5).¹⁴ Христови следбеници, сви сем једнога, напослетку доспевају на Сионску гору (небо, Божје пребивалиште), а Јуда, пошто му је ђаво претходно узео душу - у пакао.¹⁵ Неверство са злочиним тако постаје негативни пример по својој страшној казни као крајњем исходу, а име Јудино синоним за највећи грех који се ни покајањем не да испкупити.¹⁶

Разлика између Јуде и једанаест апостола није само у томе што је први једини Кариоћанин, а остали апостоли родом из Галилеје.¹⁷

12 Селивановски, 1940, 116-117, 119.

13 Д. Туфегџић, 1931, 143.

14 М. Д. Муратов, 1884, 773

15 Б. Селивановски, 1940, 118.

16 Д. Туфегџић, 1931, 144.

17 В. Анд., 1910, 115.

И други Христови следбеници, пре и после Јуде, допадају искушењима: Петар се Учитеља три пута одриче, Натанаило (Вартоломеј) сумња у Христа када се обраћа Филипу, Тома отворено показује неверство, а у Гетсиманском врту, заспавши у одсудном часу, апостоли падају на испиту будности и духовне страже.¹⁸ Ипак, идући из грешке у грешку, апостоли се и поправљају. То једино није случај са Јудом; његов грех је неопростив и смртан.¹⁹ Једанаест апостола све време кушају зле силе и нечисти демони, али их они и побеђују. Само је Јуда поклекао; ђаво га је опсео, овладао њиме и од грешника се изродио у саблазан ("и један је од вас ђаво" - Јован VI, 70; "Тешко свијету од саблазни! јер је потребно да дођу саблазни; али тешко оном човјеку кроз кога долази саблазан" - (Матеј XVIII, 7). За издају и учествовање у усмрћивању другог човека нема опроста ни душевног избављења; оно што следује је вечито проклетство ("али тешко ономе човјеку који изда сина човјечијега; боље би му било да се није ни родио онај човјек" - Матеј XXVI, 24).²⁰

Црквени оци и богослови, тумачећи Света јеванђеља, приметно су заокупљени Јудом и његовом издајом. Посебну пажњу обраћали су тражењу одговора на питања да ли је Јуда претходно примио Свету тајну причешћа и изналажењу мотива који су га побудили на издају. Св. Јован Златоусти изричит је у беседама (на Матејево јеванђеље) да је Христос причестио Јуду учинивши га, тако, двоструким кривцем: што је са злим намерама (нечист) приступио Светој тајни и после се није променио.²¹ Јевсевије и Инокентије, потоњи тумачи, архиепископи могилевски и херсонски, сагласни су да је Јуда остао глув на сваку, па и последњу опомену.²² Посни триод који се чита на богослужењу Велике среде и Великог четвртка страсне седмице вели за Јуду: "пружио си руке којима си примио хљеб нетрулежни да њима примиш и сребренике", а у 9. песми канона на повечерју Велике среде казује се како је Јуда, пре но што ће лицемерно целивати Христа, примио тело и крв Христову.²³

18 Н. Иличић, 1939, 16-17.

19 *Истио*, 18.

20 Д. Туфегџић, 1931, 144.

21 Б. Селивановски, 1940, 117.

22 *Истио*, 117-118.

23 *Истио*, 118.

С друге стране, очито је да среброљубље и похлепа за новцем никад нису сматрани довољно уверљивим разлогом Јудиног моралног пада и издајства. Тридесет сребреника како врстом (33. године у Јудеји највреднији новац у оптицају јесу златни сикали)²⁴ тако и сумом (износ не већи од наших 50 до 100 динара)²⁵ буде неверницу у одрживост јеванђеоских тврдњи о користољубљу као поводу и једином мотиву за издајство. Дуго таложена мржња и суревњивост ученика према Учителју, карактерне особине које произилазе из везаности за овоземаљски живот - отпадају ако се има у виду предоређеност једног од дванаест апостола за недело. Јуда постаје оруђе више силе (сотоне) каја се морала умешати да би се пророчанство испунило: "него да се збуде писмо: који са мношћу хљеба једе подиже пету своју на ме" (Јован XIII 18).²⁶ Прекорачењу границе између добра и зла,²⁷ приступању беспримерном злочину и извршењу непоколебљивог нечовечства кумује реална сила зла и воља ђаволова, присутне увек када се изгуби вера у Христа као правог пророка и месију који ће донети спасење.

Православна догматика учи како је задатак Христове цркве да препороди и врати у првобитно блаженство грешни људски род. Огорчена борба против ђавола и увођење у царство Божије оствариће се пошто се удовољи захтеву за стражењем и мољењем Бога да се не падне у искушење (Матеј XXVI, 41).²⁸ Христос се додуше, као други Адам, жртвовао да би платио наше дугове Богу и окајао наше грехе, али Царство небеско, и поред Христовог жртвовања неће доћи ако за спасење не учинимо нешто и сами. Христос, у разговору са Никодимом, проповеда да се у Царство небеско не може крочити ако се човек претходно наново не роди и духом не обожи. Ослобођење од греха и од зла постиже се коренином променом живота скопчаном с многим тешкоћама, телесним одрицањима и душевном патњом. Прелаз из првобитног греха ка љубави према Богу не постиже се без великог страдања сваког грешника. Бог нас, уколико изостане учешће сопствене воље и савести, не спасава; тек постизањем душевног препорода привремене муке биће замењене вечитим блаженством ("но ако се наш

24 Д. Туфегџић, 1931, 140.

25 М. Д. Муратов, 1884, 768; Н. Иличић, 1939, 19; В. Жуковски, 1940, 78.

26 Д. Туфегџић, 1931, 143.

27 В. Руденко, 1929, 172.

28 *Исто*, 175.

спољашњи човек и распада, али се унутрашњи обнавља сваки дан" - 2 Кор. IV, 16).

Једино одељивање од једанаест апостола морална је проповед о томе да спасење и богоугодна дела нису и не могу бити плод једино благотворне спољне средине (за Јуду су то биле Христова непосредна близина, његова реч, дела и чуда којима је сведок). И у другим апостолима налазила се клица исте болести,²⁹ људских слабости и порочности, али само Јуда не успева да се на време устави од искушења и једини не успева да душу сачува од потамњења и не доведе је досезању небеске светлости ("чувај срце своје јер из њега излази живот" - Приче IV, 23).

Правила хришћанског живота морала су бити добро позната мајсторима који су неговали традицију исликавања композиције *Причеише апостола* с карактеристичним издвајањем лика Јуде, једног од дванаест апостола, на северном зиду апсидалне конхе. "Монашко" сликарство, а овде је управо о њему реч, имало је у историји византијског и поствизантијског фрескописа своје одлике и правила која су у светилишном делу храма (олтару), предвиђеном да буде и да остане доступно очима само изабране сабраће, добијала на ликовној самосвојности и морализаторској уверљивости. Сцена са ђаволом на Јудиним леђима у црквама у Мосхопољу и Драчи, подједнако је значила како завидну упознатост њених приказивача са ранијим композицијама Христовог издајника који нарушава уједначеност апостолске поворке, тако и самоувереност у овладавању тајнама православне догматике и литургије.

Мали и Велики вход (симболи Царства небеског и другог Христовог доласка, односно, Христових страдања и смрти) на Божанственој литургији својим обредним током, местом вршења и пропратним узгласима свештеника и ђакона вишеструко се везују за сликани програм олтарског простора и један без другог, услед нераскидиве спојености, тешко да се могу ваљано разумети и исправно тумачити.

Покоривање Богу и противљење ђаволу (низ са једанаест апостола) образац су за улазак у Царство небеско које ће Христос подарити вернима приликом свог другог доласка. Док до тога дана не дође и не наступи Христово царство с вечитим Божијим присуством

29 Ђ. Матесон, 1902, 238.

и светлошћу, они који желе да им се опросте грехови, ваља да се припреме за живот незалазни кроз непрестано понављање обреда Свете тајне причешћа. Христово тело и крв, евхаристични хлеб и вино, исцељују душу и окрепљују тело на овом свету и залога су будућег Небеског царства и живота.³⁰ Тајна причешћа обавља се у и испред олтарског простора за време литургије по узору на Христово приношење часних дарова апостолима, а приказује се на олтарској апсиди, најсветијем делу храма. Символично, свештеници и свештеномонаси представљају свете апостоле, а архијереј Исуса Христа, оног који је прошао небеса. У молитви пред примање Свете тајне причешћа, од Сина Божијег скрушено се иште да молитеље уврсти међу учеснике на Тајној вечери јер га они неће пољубити (издати) као Јуда.³¹

При Великом входу Христос Спаситељ се умољава да се у своје царству опомене не само манастирског братства и његових настојатеља, већ и ктитора, приложника, преосвештених архијереја и архиепископа и световних владара. Како у цркви манастира Драче, изнад улазних врата у наос³² стоји, храм је освећен у доба Карла VI, аустријског цара, за Вићентија Јовановића, београдског митрополита, а при старању ваљевском епархијом владике Доситеја Николића. Подизање и живописање цркве платио је 1735. године Станиша Марковић Млатишума, виши (обер) капетан, уз Вука Исаковича и браћу Рашковић (Атанасија и Јована), један од заповедника тзв. српске милиције и истакнути вођа побуњеника непосредно пред другу сеобу Срба. Млатишума је, као пријатељ и сарадник патријарха Арсенија IV Шакабенте, пре повлачења на север, за службовања у Крагујевцу, одлучио да део имовине утроши на обнову манастирског храма у непосредној близини свог обиталишта. Разлози који су га руководили у овом патриотском, племенитом и богоугодном делу могли су почивати у породичној трагедији и злохудој личној судбини: сва три сина били су му неизлечиво болесни,³³ испуњени злим дусима и помрачених умова. Када ђаво запоседне поједине људске унутрашње органе или, пак, цело човеково тело, њиме овладају мрачне силе и он постаје де-

30 Ј. Радовановић 1988, 17.

31 Н. Иличић, 1939, 22.

32 П. Петровић, 1967, 64-65.

33 Исто, 65.

1. Причешће апостола, северни зид олтарске апсиде, цртеж фреске (манастир Драча код Крагујевца, 1735.)

2. Јуда с ђаволом. детаљ композиције Причешће апостола, цртеж фреске (манастир Драча код Крагујевца, 1735.)

монијак или енергумен³⁴ (грч. *ἐνεργός* - испунити изнутра) . Ако је дух срчан, и тело ће се избавити од демонијаштва јер је он удахнут у човека од Бога (Св. Дух). У непрекидној борби између душе и тела, бога и ђавола, светла и таме, на човековој је слободној вољи којем ће се царству приволети и у чије ће руке коначно предати душу.

Олтарска сцена *Причеиће апостола* у Драчи с издвојеним апостолом Јудом којег је нечастиви опсео, потамнео му душу и извео га у ноћ, оваплоћује и Млатишумино и општехришћанско схватање и веру у тражење лека у Христу Исцелитељу и Спаситељу душа праведника. Она је и уздање у апостолску посланицу која каже да се несрећа може једино трпљењем надвладати, а зло једино добрим искупити (2 Римљ. XII, 21). У Јуди с ђаволом персонификована је непрестана борба човека са самим собом. Кроз тешка искушења свакодневно пролази душа коју је духовним усавршавањем ипак могуће привести коначном тријумфу: преласку из старог у новог човека. Једини који се од једанаест апостола у *Причеићу* издваја, Јуда, његова је праслика.³⁵

LE MOTIF DE JUDAS PORTANT LE DIABLE DANS LA SCENE DE LA COMMUNION DES APOTRES AU MONASTÈRE DE DRAČA

R é s u m é

Le sanctuaire de l'église du monastère de Drača, non loin de Kragujevac (1735) nous offre une intéressante composition de la *Communion des apôtres* avec Judas qui, portant le diable sur ses épaules, tourne le dos aux autres apôtres et au Christ. Cette scène a déjà attiré sur elle l'attention dans la littérature spécialisée et contribué à l'attribution de la réalisation des fresques ornant cette église au cercle des élèves et disciples du maître David de Selenica qui a, pour la première fois, peint une composition semblable en 1726 à Moschopolje (Albanie).

La figuration de Judas à l'écart de la procession des apôtres n'apparaît qu'exceptionnellement dans la peinture byzantine (Chypre. Bobeševo - Bulgarie) et post-byzantine (Mont Athos, Ioanina - monastère Philanthropini). Sa disposition à l'extrémité d'une des files, tournant le dos aux cinq apôtres qui attendent de recevoir

34 В. Јанкулов. 1927, 14.

35 М. Д. Муратов, 1884, 34.

le pain eucharistique, signifie que les moines peintres du monastère de Drača ont fidèlement illustré le passage de l'Évangile selon Jean (Jean XIII, 26-27) dans lequel il est dit que Judas est le premier parmi les apôtres à avoir reçu la communion. Il s'agit de l'instant le plus dramatique de la Cène lorsque le Christ révèle lequel de ses disciples va bientôt le trahir, mais aussi du moment où, en même temps que le pain, le diable entre dans la bouche de Judas.

Recherchant une réponse à la question de savoir si, avant de trahir, Judas a reçu le saint mystère de la communion, les pères de l'Église et les théologiens ont proposé plusieurs motivations convaincante expliquant son acte. Afin de franchir la frontière séparant le bien du mal et commettre un crime sans précédent, Judas avait dû perdre la foi en Jésus en tant que véritable prophète et messie apportant le salut avec lui.

La dogmatique orthodoxe enseigne que le Christ, en tant que second Adam, s'est sacrifié afin de racheter nos péchés et payer nos dettes, toutefois le royaume céleste ne s'ouvre qu'au fidèle ayant lui-même fait quelque chose pour son salut. Le pécheur ne peut accéder au royaume de Dieu sans une profonde contrition; ce n'est qu'en atteignant une renaissance spirituelle que la félicité éternelle se substituera aux souffrances provisoires.

Les règles de la vie morale chrétienne devaient être bien connues des peintres - y compris de ceux du monastère de Drača - qui ont contribué à perpétuer la tradition consistant à représenter la composition de la *Communion des apôtres* avec cette disposition caractéristique de la figure de Judas, à l'écart des autres apôtres. Cette scène montrant le diable juché sur le dos de Judas signifie autant la connaissance, de la part de ses auteurs, des compositions antérieures semblables, qu'une assimilation parfaite des mystères de la dogmatique et liturgie orthodoxes.

La soumission à Dieu et la résistance au diable (le Christ avec onze apôtres) sont les clés pour l'accès au Royaume céleste que le Christ offrira aux fidèles lors de sa seconde venue. Ceux qui désirent voir leurs péchés pardonnés doivent se préparer à la vie éternelle à travers la répétition de l'acte du saint mystère de la communion. Symboliquement, les prêtres et les moines représentent les saints apôtres, alors que l'archiprêtre figure celui qui a franchi les cieux, Jésus Christ.

Lors de la Grande entrée au cours de la sainte liturgie, le Christ sauveur est prié de se rappeler dans son royaume non seulement la confrérie du monastère et ses supérieurs, mais aussi les ktitors, les donateurs, les archiprêtres et archevêques ainsi que les souverains laïcs. Comme cela est inscrit au-dessus de l'entrée dans le naos de l'église du monastère de Drača, cette église a été consacrée sous le règne de l'empereur d'Autriche Charles VI, à l'époque du métropolite de Belgrade Vićentije Jovanović et de l'évêque de Valjevo Dositej Nikolić. L'érection et la décoration peinte de l'église ont été financées par un capitaine de Kragujevac, Staniša Marković Mlatišuma, un des commandants de la milice serbe, chef en vue des rebelles avant la seconde migration des Serbes, ami personnel et collaborateur du patriarche Arsenije IV Jovanović Šakabenta. Une des raisons qui ont pu l'inciter à faire restaurer cette

église pourrait résulter d'une tragédie personnelle: ses trois fils étaient atteints d'une maladie incurable, ayant l'esprit et le corps possédés par le diable (démoniaques).

La scène du sanctuaire représentant la *Communion des apôtres* à Drača incarne la croyance dans la recherche d'un remède dans le Christ Guérisseur et Sauveur des âmes des justes. Judas portant le diable personnifie la lutte permanente de l'homme contre lui-même. Est-ce que Mlatišuma s'identifiait avec une des figures des douze apôtres, à savoir celle de Judas, nous ne pouvons que le supposer.

ЛИТЕРАТУРА

Анд В.,

1910 *Јуда Искариоћ*, Пастирска реч, год. V, бр. 15, Београд

Бабич Г.,

1987 *Краљева црква у Студеници*, Београд

Garidis M.,

1989 *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance(1450-1600) et dans les pays sous domination étrangere, Athènes*

Жуковски В.,

1940 *Последња Јудина ноћ*, Преглед цркве Епархије Нишке, год. XXI, бр. 1-2, Ниш

Иличић Н.,

1939 *Личности Јуде Искариоћског*, Духовна стража, год. XII, књ. XII, Сомбор

Јанкулов В.,

1927 *О злим дусима*, Братство, год. III, бр. 1, Сарајево

Матесон Ђ.,

1902 *Издајник Јуда*, Српски Сион, год. XII, бр. 15, Сремски Карловци

Милисављевић Д.,

1993 *Драча, Црпежи фресака*, Споменици српског зидног сликарства 5. Галерија Матице српске, Нови Сад

Муретов М. Д.,

1884 *Јуда издајник*, Хришћански весник, год. VI, бр.10, Београд

Петровић П.,

1967 *Манасић Драча код Крагујевца*, Богословље, год. XI/XXVI, св. 1-2, Београд

Рора Th.,

1961 *Piktoret mesjetare shqiptare*, Tirane

Поповска-Коробар В.,

1986 *Иконе из XVIII века из цркве св. Димитрија у Бишољу*, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије, год. IX, бр. 17, Београд

Радовановић Ј.

1988 *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 32, Београд

Руденко В.,

1929 *"Иди од мене, сојино"*, Преглед цркве Епархије Нишке, год. X, бр. 7-8, Ниш

Селивановски Б.,

1940 *Да ли се Јуда Издајник на Тајној вечери причестио Св. Тјелом и Крвљу Христовом?*, Нови Источник, год. VII, бр. 4, Сарајево

Суботић Г.,

1980 *Охридска сликарска школа XV века*, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Студије 3, Београд

Туфегџић Д.,

1931 *Мотив Јудиног издајства*, Глас цркве, год. IX, бр. 6-7, Шабац

Шелмић Л.,

1987 *Српско зидно сликарство XVIII века*, Галерија Матице српске, Нови Сад

Schiller G.,

1972 *Iconography of Christian Art*, vol.2, The Passion of Jesus Christ, London